

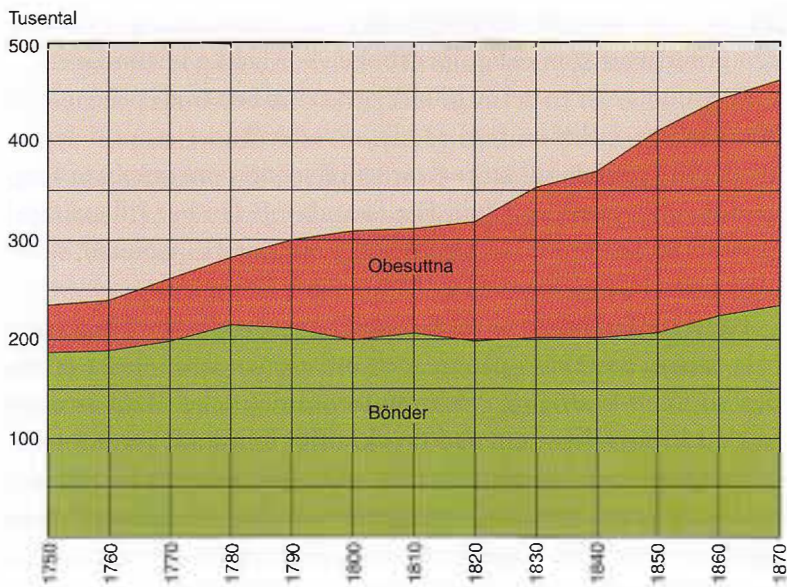
Bondeklassens stärkta ställning

De fyra stånden. Politisk allegori från 1700-talets senare del. Borgaren drar kon framåt, adelsmannen rider den, prästen mjölkar den och bonden drar den i svansen. Bonden framställs här som en löjväckande bakåtsträvarare – men också som en man som vill behålla sin egendom.

RIKSTÄCKANDE STATISTIK ÖVER bönder och obesuttna finns från och med 1700-talets mitt. Siffrorna avser i första hand manliga hushållspersoner, som ungefär motsvarar antalet hushåll. År 1750 var bönderna 187 000. Obesuttna män (torpare, backstugusittare och inhysesghjon) utgjorde vid samma tid 48 000. År 1870, alltså 120 år senare, var bönderna 234 000, och de obesuttna (som nu även inkluderade den sedan slutet av 1700-talet framväxande gruppen stutare) 228 000. Medan bönderna ökat med en fjärdedel sedan 1750, hade de obesuttnas antal nästan femdubblats.

Den starka tillväxten av de obesuttna är ett tecken på grundläggande ekonomiska förändringar i 1700- och 1800-talens svens-

Jordbrukarbefolkningens sammansättning 1750–1870.

ka agrarsamhälle. Men det är en förändring som i hög grad också gäller böndernas och ståndspersonernas roll i jordbrukarsamhället.

SKATTEBÖNDERNA

1700-talet har karakteriserats som perioden för den svenska bondeklassens uppryckning och skatteböndernas ekonomiska befrielse. Bönder förvärvade äganderätten till en växande del av den svenska jorden, och de fick behålla mer av vad de själva producerade.

Skattebördan stagnerar

Vi såg tidigare att jordräntetrycket inte kom att öka nämnvärt från och med 1700-talets början. Visserligen kunde kronan göra generella höjningar av räntan efter politiska beslut, men i praktiken kom detta att ske i mycket begränsad omfattning. En faktor som starkt bidrog till skattetryckets stagnation var att skatte- och kronobönderna var representerade i riksdagen. Detta var särskilt betydelsefullt under frihetstiden 1720–1772 då riksdagen i praktiken styrde riket. Bönderna bedrev en framgångsrik intressepolitik, och bjöd motstånd mot försök till skattehöjningar.

I grundskattetryckets stagnation fanns en viktig drivfjäder till nyodling. Om bonden ökade sin produktion, minskade han i praktiken beskattningen per producerad enhet. Om bönderna på ett jordebokshemman producerade, låt oss säga, 100 tunnor spann-

mål år 1700 och 180 tunnor hundra år senare, ökade ändå inte den grundskatt som enligt jordeboken var lagd på hemmanet.

På grund av att en del av grundskatten var bestämd i pengar kom den kraftiga inflation som rådde i Sverige under stora delar av 1700-talet att leda till att realvärdet på jordräntan inte bara stagnerade, utan faktiskt sjönk. För Skaraborgs län har till exempel påvisats att skattebördan per mantal, omräknad i spannmål, sjönk med cirka 10 procent mellan 1730- och 1770-talen.

I de från Danmark vid 1600-talets mitt erövrade landskapen var hela räntan bestämd i pengar, och inflationen fick i dessa områden en ännu kraftigare effekt på jordräntetrycket. Lite är dock forskat kring frågan om vad den kraftigt minskade jordräntebelastningen i dessa landskap fick för andra ekonomiska konsekvenser. Alla bönder gynnades nämligen inte av den fallande jordräntebördan. Vissa hade i egenskap av rusthållare rätt till räntan från ett grannhemman, och var således jordräntetagare. När räntans verkliga storlek sjönk, minskade sådana rusthållares inkomster medan deras förpliktelser var oförändrade. Just i Skåne utgjorde rusthållarna en stor andel av bönderna.

Den ökande produktionen per mantal gjorde i kombination med den stagnerande skattebördan att skattens andel av produktionen sjönk. En ungefärlig beräkning av skattens andel av produktionen i ett västsvenskt område tyder på att enbart grundskatten tog cirka 15 procent av det som producerades på skatte- och kronojorden omkring år 1720, och något över 6 procent 1820. Inkluderas även övrig skatt som var lagd på jorden, inklusive underhåll av soldat och präst, tog skatten på mantalet ungefär 20 procent av produktionen år 1720 och 14 procent på 1770-talet.

Skattebelastningen på produktionen hade alltså i detta område sjunkit med ungefär en tredjedel på 50 år. Den vidare utvecklingen av mantalets totala skattebörda är inte utforskad i detalj, men att döma av den krympande grundskatten bör skattebelastningen ha minskat även i fortsättningen.

Där möjligheter till omfattande nyodling eller alternativa försörjningsmöjligheter tillät betydande hemmansklyvning (se s. 205) innebar detta en minskning av skattebördan per bonde. Grundskatten var ju lagd på jordebokshemmanen. När ett hemman fick fler brukare blev det alltså fler som delade på dess grundskattebörda.

För kronan var det naturligtvis ett ekonomiskt dilemma att grundskatten inte ökade i takt med den växande befolkningen. I viss mån kompengade sig kronan genom andra typer av skatter

som togs ut av fler befolkningsgrupper än bönderna. Skatter som var lagda på person drabbade inte minst den växande skaran av obesuttna, fastän de allra fattigaste bland dem var helt befriade. Personskatterna hade från kronans synpunkt den fördelen att de gav statsinkomster som ökade med växande folkmängd. Ändå minskade långsiktigt kronans samlade skatteuttag per capita under 1700-talet och början av 1800-talet.

Hur kunde då staten klara sig på inkomster som växte långsammare än befolkningen, dessutom i en tid av stora ekonomiska och sociala förändringar? En del av svaret ligger i det svenska stormaktsväldets sammanbrott, i och med utgången av det stora nordiska kriget i början av 1700-talet. De fredligare förhållanden som därefter kom att råda reducerade kostnaderna för krigsmanskap och administrativ personal. Officerare och ämbetsmän fick dessutom känna av en sänkning av sina realinkomster, eftersom de inte kompensades för inflationens verkningar på de indelta räntornas penningdel. Karakteristiskt för 1700-talet, och av allt att döma även stora delar av 1800-talet, var därför en reell omfördelning av inkomster till böndernas fördel.

Skattejorden ökar i värde

I början av 1700-talet motsvarade försäljningspriset per mantal skattejord ungefär 70 tunnor spannmål, enligt en undersökning i ett västsvenskt område. Hundra år senare motsvarade priset 560 tunnor spannmål. Prisökningen, mätt i spannmål, var alltså åttafaldig. De nominella priserna ökade betydligt mer, beroende på penningvärdets fall. Starka prisökningar på skattejord var generella för Sverige under denna period.

Grundorsaken till de ökande jordpriserna var jordräntans stagnation i kombination med den kraftiga nyodlingen och produktionsökningen. När en person köpte skattejord måste han ta med i beräkningen de skatter och utlagor som var lagda på hemmanet. Eftersom skattebelastningen på produktionen gradvis minskade, blev hemmanen värdefullare med stigande jordpriser som följd.

Priset på jord ökade betydligt snabbare än produktionen. Förklaringen ligger i att storleken på det överskott som blev över efter skattebetalning och bondehushållets nödvändiga konsumtion växte mer än totalproduktionen. De nettoinkomster bonden fick från jorden ökade alltså, sedan nödvändiga utgifter var dragna.

Jordegendom blev viktigare för en persons ställning inom bondeklassen. Med stigande priser blev det i praktiken allt svårare för

De fyra stånden på 1789 års riksdag. Närmast betraktaren sitter adeln, vars 950 deltagare var nästan tre gånger så många som de övriga stånden tillsammans. Bönderna sitter längst bort till höger.

personer ur allmogen att få äganderätt annat än genom arv eller andra familjeförbindelser, som giftermål. Möjligheten blev allt mindre att från en start med "två tomma händer" spara ihop till en medelstor bondgård.

I och med skatteböndernas gradvis förbättrade ekonomiska och sociala ställning blev det intressant för andra aktörer på den politiska scenen att söka deras bistånd. Detta ledde till att bönderna ytterligare kunde stärka sin position. År 1789, då Gustav III sökte stöd hos bondeståndet, avskaffade han de flesta av inskränkningarna i skatteböndernas äganderätt till sin jord. Med denna nya lagstiftning kan ett modernt ägande sägas ha införts på skattejorden.

KRONOBÖNDERNA OCH SKATTEKÖPEN

Kronobönderna stärkte liksom skattebönderna efter hand sin ställning. Den del av kronojorden som var rusthåll köptes och såldes och gick i arv, men som lösegendom, alltså utan lagfart. Även på vanliga kronohemman kom, sedan situationen stabiliserats efter turbulensen under och strax efter reduktionen, bönderna att sitta förhållandevis säkert så länge kronan behöll jorden i sin ägo. Pakten mellan kung och bönder år 1789 förbättrade ytterligare kronoböndernas position, då deras besittningsskydd förstärktes och blev till så kallad *stadgad åborätt*.

Skatteköpen

Den största förändringen av kronoböndernas ställning medförde *skatteköpen*, en process som med vissa avbrott pågick under hela perioden 1701–1870, och i viss utsträckning även därefter. Skatteköpen innebar att enskilda personer, oftast bönder, förvärvade äganderätten till kronojord, som därvid bytte jordnatur till skatte.

Vid början av 1700-talet utgjorde skatte- och kronojorden omkring en tredjedel vardera av den svenska mantalssatta jorden. I slutet av 1870-talet var nära 60 procent av den mantalssatta jorden skattejord, och knappt 8 procent återstod som krono – av allt att döma huvudsakligen boställen för officerare, ämbetsmän och präster.

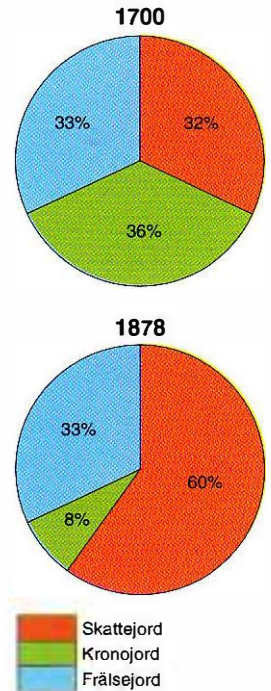
Större delen av kronojorden bjöds ut till försäljning genom ett kungligt brev år 1701. Det skäl som angavs från kronans sida var att inkomsterna från försäljningarna behövdes för att stärka statens finanser under det krig (av eftervärlden kallat Stora nordiska kriget) som pågick sedan föregående år.

Som ytterligare motiv för försäljningarna anförs i det kungliga brevet att enskilt ägande av jorden skulle leda till förbättrat jordbruk och säkerställa kronans skatteinkomster. Argumentet är ett tidens tecken. Det var ju ett småskaligt ägande som åsyftades. Några generationer tidigare hade fördelarna med enskild äganderätt i stället fått motivera varför kronans gods i större partier borde överlåtas på adeln. Det tidiga 1700-talets förändrade syn på bondejordbruket från kronans sida kan ses som en del av den västeuropeiska utveckling som innebar att statsmakterna, för att slå vakt om sina skatteinkomster från jordbruket, skyddade bönderna. Därmed inte sagt att kronans agerande styrdes av någon djupt känd bondevänlighet. Den viktigaste drivkraften var uppenbarligen att kronan genom skatteköpen fick en inkomst från bönderna utöver den ordinarie beskattningen.

Då en gård skatteköptes medförde detta ingen förändring i dess räntebelastning. Samma belopp som landbon tidigare årligen hade erlagt i form av avrad, skulle efter skatteköpet betalas i skatt. Åtminstone i teorin gav ett skatteköp därmed upphov till två vinnare. Kronan fick en engångssumma i köpeskillning, och dessutom en bonde som brukade jorden bättre och var mer motiverad att betala sin ränta. Underlät han att betala räntan riskerade han ju att förlora äganderätten till jorden. Köparen vann skatterätten, och om det var den sittande kronobonden som köpte förvandlades han från kronans landbo till självägande skattebonde.

Skatteköpens förlopp

Kronobönderna visade sig inledningsvis vara ganska ovilliga att skatteköpa de hemman de brukade. Priserna var höga. För att försäkra sig om högsta möjliga försäljningspris hade nämligen från kronans sida förordnats om ett auktionsförfarande som utlöstes

Jordens fördelning på jordnaturer 1700 och 1878.

så fort någon anmälde att han ville skatteköpa en kronogård. De flesta kronobönder hade svårt att snabbt få fram tillräckliga medel för att köpa en hel gård. Följden blev att många kronobönder föredrog att avvakta, och hoppas att ingen utomstående skulle komma på idén att bjuda på ”deras” hemman.

Emellertid fanns det många stånds personer som ville köpa. En tredjedel av de skatteköp som skedde under 1700-talets två första årtionden gick till denna samhällsklass. Inte sällan var det visserligen fråga om jord som den köpande stånds personen redan arrenderade av kronan. Men det förekom också att stånds personer köpte hemman som dittills brukats av en kronolandbo, något som i regel ledde till att landbon måste flytta. I många fall då bönder skatteköpte jord under denna tidiga period (1701–1718) tycks det ha skett i defensivt syfte: Någon utomstående hade lagt in ett anbud på gården och kronobonden utnyttjade då en rättighet han hade att lösa in den till det högsta pris som erbjudits av andra tilltänkta köpare.

I fråga om kronoböndernas besittningsrätt var skatteköpen alltså en tveggad process. Om kronobonden själv skatteköpte blev han skatterättsägare och fick det starkaste besittningsskydd någon bonde kunde ha. Om däremot skatteköpet gjordes av en utomstående, upphävdes kronobondens rättigheter till jorden. Vid sådan försäljning tog sig alltså kronan friheten att sätta rätten för åborna att sitta ”odrivna” på sina hemman ur spel.

År 1719, i samband med den statsvälvning som inledde frihetstiden, infördes skatteköpslagar som var betydligt gynnsammare för bönderna. Försäljning fick nu ske efter endast värdering (som regel utförd genom häradsrättens försorg), men utan auktionsförfarande. Detta ledde till lägre skatteköpspriser. Skatteköpen ökade starkt i omfattning. Oro väcktes nu inom adeln som gärna såg att mycket jord blev kvar i kronans ägo, bland annat för att kunna användas då adelsmän genom byte med kronan ville samla sitt jordinnehav geografiskt. Nya regler kom 1723 som medförde väsentligt högre skatteköpspriser och en kraftig sänkning av skatteköpsfrekvensen under de följande årtiondena.

Skatteköpspriserna steg i fortsättningen inte alls i takt med den allmänna prisutvecklingen, och särskilt inte i takt med de mycket raskt stigande priserna på redan existerande skattejord. I två undersökta län hade skatteköpspriserna, omvandlade i spannmål, sjunkit till en femtedel av nivån drygt ett århundrade tidigare. Detta under en period då priset på redan befintlig skattejord hade åtta-

dubblats. Vid mitten av 1800-talet sågs skatteköpeskillingen knappast längre som ett jordpris utan snarare som en formalitet som åbon kunde uppfylla när han så önskade.

De alltmer fördelaktiga skatteköpspriserna ledde till en stark ökning av köpfrekvensen från 1740-talet, men medförde också att kronan ansågs sälja till underpris. Skatteköpen förbjöds därför under åren 1763–65 samt åter från 1773, strax efter frihetstidens slut.

År 1789 tilläts skatteköpen på nytt som ett led i Gustav III:s försök att skaffa stöd från bondeståndet. Den stadgade åborättens samtida införande innebar att kronobonden fick mer eller mindre ensamrätt till skatteköp.

Vad vann bonden med skatteköpet?

Eftersom kronobonden hade viss besittningsrätt till sin gård, särskilt efter 1789, kan man möjligen fråga sig vad han vann genom skatteköpet. En viktig fördel med köpet var naturligtvis att bonden ytterligare stärkte sin besittningsrätt. Med tilltagande behov av nyodling och husbyggnad blev det allt viktigare att äga jorden, och därmed slå vakt om avkastningen från gjorda investeringar.

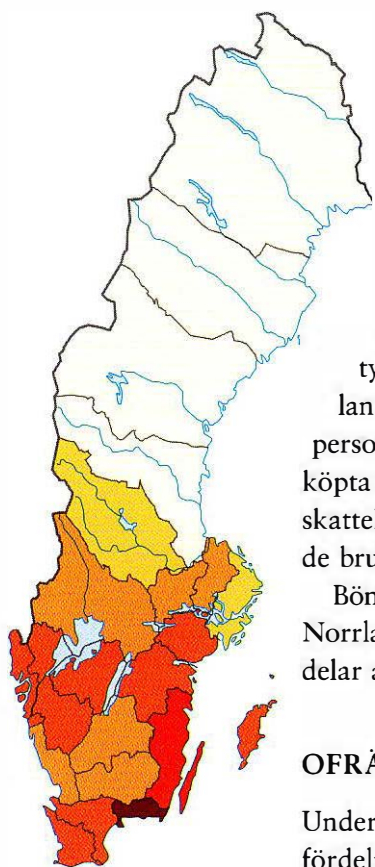
En annan fördel med jordägandet var möjligheten att ta lån med jorden som säkerhet – något som fick allt större betydelse då jordbruket blev mer kapitalintensivt.

En ytterligare fördel var att bonden som skatterättsägare kunde ge jorden i arv i ordets egentliga mening. Visserligen var åborätten ärftlig, men vad som överfördes mellan generationerna på kronohemmanen var brukningsrätten till gården, och den kunde inte utan myndigheternas tillstånd överföras till mer än en av arvingarna. På skattejorden däremot fick alla arvingarna del i den fasta egendomen. Även om bara en av arvingarna tog över gården, fick de övriga en utlösningssumma.

Skatteköpens regionala och sociala fördelning

Skatteköpen fick av naturliga skäl störst omfattning där mycket kronojord fanns att köpa, det vill säga framför allt i Götalandslänen. Där hade år 1815 två tredjedelar av den kronojord som funnits vid 1700-talets början köpts till skatte, vilket innebar att en dryg fjärdedel av riksdelens totala mantal hade bytt jordnatur. Särskilt östra och sydöstra Götaland, där kronojorden varit mycket omfattande, utmärkte sig härvidlag. I flera av länen där hade skatteköpen 1701–1815 berört omkring en tredjedel av allt mantal, i

Andel av
totalt mantal,
procent

■ större än 60

■ 36–48

■ 24–36

■ 12–24

■ 0–12

□ Okänt i detalj,
men sannolikt
mindre än 10

*Skatteköpen 1701–
1815 som andel av
totalt mantal i de
svenska länen.*

Blekinge närmare två tredjedelar.

I Svealand berörde skatteköpen 16 procent, och i Norrland bara några få procent av mantalet. Att skatteköpen fick mindre omfattning i dessa delar av landet berodde på kronojordens mindre omfattning i utgångsläget, men i Svealand också på att skatteköpen berörde en mindre andel av kronomantalet.

Av det mantal som skatteköpts hade fram till år 1815 en knapp fjärdedel förvärvats av ståndspersoner. Deras betydelse som köpare varierade kraftigt mellan olika delar av landet. Särskilt i Stockholms och Södermanlands län var ståndspersonernas andel av skatteköpen stor, med över hälften av det köpta mantalet. I dessa län stärkte alltså ståndspersonerna genom skatteköpen sin dominans som jordägare. I västra Svealand gjorde bruken omfattande skatteköp.

Böndernas andel av skatteköpen var därför störst i Götaland och Norrland. Över 80 procent av det skatteköpta mantalet gick i dessa delar av landet till bönder.

OFRÄLSES KÖP AV FRÄLSEJORD

Under 1500- och 1600-talen hade det skett stora förändringar i fördelningen mellan jordnaturerna. Frälsejorden hade först ökat, därefter hastigt minskat igen. Under reduktionen i slutet av 1600-talet fastslogs frälsejordens omfång en gång för alla. Om adel därefter köpte jord som inte var frälse, behöll den eller fick (om det var kronojord som köptes) skattenatur. Fortfarande var den på detta sätt avgränsade frälsejorden förbehållen adeln.

Redan 1723 naggades adelsmonopolet i kanten, då ofrälse ståndspersoner samt präster och borgare gavs rätt att äga allmän frälsejord. Särskilt förtjänta ofrälse ståndspersoner kunde även ges rätt att förvärva säterier. År 1789 fick bönder rätt att äga allmän frälsejord, och år 1810 försvann den principiella ensamrätt som adeln haft till säterier och annat ypperligt frälse. Därefter fanns alltså inga ståndsskillnader vad beträffar rätten att äga jord i Sverige.

Den gradvis utvidgade rätten att äga frälsejord hade i praktiken inneburit en serie anpassningar till existerande förhållanden. Ofrälse ståndspersoner ägde ett antal säterier redan 1723, och redan på 1770- och 1780-talen började bönder förekomma som frälsejordsägare, särskilt i delar av Västsverige. Lagstiftningen, som ju fram

till 1789 förbjöd bondeäggande av frälsejord, nonchalerades eller kringgicks.

Impulsen till de lagar som efter hand tillät större grupper av ofrälse att förvärva frälsejord kom inte i första hand från de ofrälse själva. Inom adelsståndet fanns under 1700-talet en växande motvilja mot begränsningarna i rätten att äga frälsejord. De inskränkte ju antalet tänkbara köpare till frälsejorden, något som hade en tillbakahållande effekt på priserna. Vad som var ett privilegium för adeln som stånd blev alltså till ekonomisk nackdel för den enskilde adlige jordägaren den dag han ville sälja jord. Dessutom hade i slutet av 1700-talet frälsejordens skattefrihet börjat ifrågasättas alltmer av de övriga stånden. I stället för att upphäva skattefriheten (något som ju skulle ha drabbat alla som ägde frälsejord) gav kungamakt och riksdag genom 1789 och 1809 års reformer alla samma möjlighet att förvärva den skattebefriade jorden. Detta gav politiskt skydd åt frälsejordens särställning.

När de legala hindren för de ofrälse jordköp gradvis försvann, satte detta ytterligare fart på den utveckling som redan var i gång. Böndernas andel av rikets frälsejord ökade mellan 1772 och 1809 från 1 till 11 procent. Under 1800-talets första hälft skulle bönderna fortsätta att dominera som frälsejordköpare. År 1865 ägde de drygt en fjärdedel av rikets frälsejord, och andra ofrälse grupper ungefär lika mycket. Det var framför allt i Västsverige, Småland, Halland och Skåne som bönder uppträdde som köpare.

I östra Mellansverige behöll däremot adeln i högre grad greppet om frälsejorden. I den mån adeln i länen runt Stockholm sålde jord utom ståndet var köparna oftare ofrälse ståndspersoner än bönder. Även i Bergslagen gick en förhållandevis stor del av frälsejordsförsäljningarna till ståndspersoner, eller till bruk. I stora delar av övriga landet, särskilt i Götaland, ledde frälsejordsförsäljningarna till en ökning av böndernas jordinnehav. Det senare gällde även det frälsejordstäta Skåne, där ett skikt av mycket rika bönder höll på att utvecklas.

Liksom skatteköpen förstärkte alltså försäljningarna av frälsejord regionala olikheter i jordägandets sociala fördelning.

Ökad jordspekulation

Att köpa ett frälsehemman kostade betydligt mer än att skatteköpa ett kronohemman av motsvarande storlek. När frälsehemman bjöds ut till salu var det därför endast en mindre del av de dittillsvarande frälsebönderna som hade råd att köpa den jord de bru-

kat. Frälsejordsköpen avviker i detta avseende från skatteköpen av kronojord, där det huvudsakligen var åborna som köpte.

De bönder som framför andra köpte frälsejord var i stället sådana som redan tidigare ägde gårdar. Oftast brukade köparen inte den nyförvärvade gården i egen regi, utan med hjälp av lejd brukare. De forna frälselandborna kunde i vissa fall få sitta kvar på gårdarna som arrendatorer.

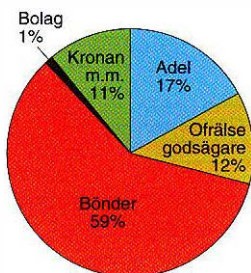
Ställningen som brukare åt en annan bonde visade sig innebära en osäkrare tillvaro än att vara landbo under adeln. I många fall såldes gårdarna nämligen snabbt vidare, inte sällan efter att ha styckats upp i mindre enheter. Försäljningarna kunde sedan fortsätta i flera led. I betydligt högre grad än vad som var fallet med skatteköpen tycks alltså bönders köp av frälsejord ha utlöst jordspekulation.

BÖNDERNAS JORDINNEHAV VID MITTEN AV 1800-TALET

I början av 1700-talet hade bönder ägt drygt 30 procent av den svenska jorden i form av skattejord, vartill vi bör lägga ytterligare några procentenheter där bönder ägde skatterätten till skattefrälse och frälsekatte (se s. 78). Fram till mitten av 1800-talet hade bönder köpt större delen av den kronojord som funnits i början av 1700-talet, samt ungefär en fjärdedel av frälsejorden. En del skatte- och kronojord hade å andra sidan förvärvats av ståndspersoner. Vad hade slutresultatet blivit av dessa transaktioner? Av vidstående diagram framgår att bönder 1845 ägde nästan 60 procent av den mantalssatta jorden, medan adel och ofrälse storjordbrukare tillsammans ägde hälften så mycket. Återstoden, drygt 10 procent, ägdes huvudsakligen av kronan.

Vi bör hålla i minnet att diagrammet avser ägarkategorier, inte brukarkategorier. Nästan all bondeägd jord brukades av bönder, men dessutom mycket av den jord som ägdes av kronan, adeln och de ofrälse godsägarna. Den av bönder brukade jorden kan alltså mycket väl ha utgjort åtminstone 80 procent av den totala.

Som framgår av kartan på nästa sida ägde bönderna störst andel av jorden i Norrland och på Gotland. Ett band av län med stort bondeäggande gick från västra Götaland (Bohuslän, Älvsborgs och Hallands län) via Smålandslänen till Blekinge i sydöst. Minst var bondeägandet i länen kring Stockholm, särskilt Södermanland, som var storgodslänet framför andra. Även Östergötland och Skåne-

Olika ägargruppers andel av den mantalssatta jorden i Sverige år 1845.

länen hade relativt låga siffror. Bortsett från Kopparbergs län hade bondeägandet i huvudsak mindre omfattning i Svealand än i Götaland. Orsaken till detta kan bland annat sökas i storgodsens starka ställning på de östsvenska slätterna, och brukens position som jordägare i västra Svealand.

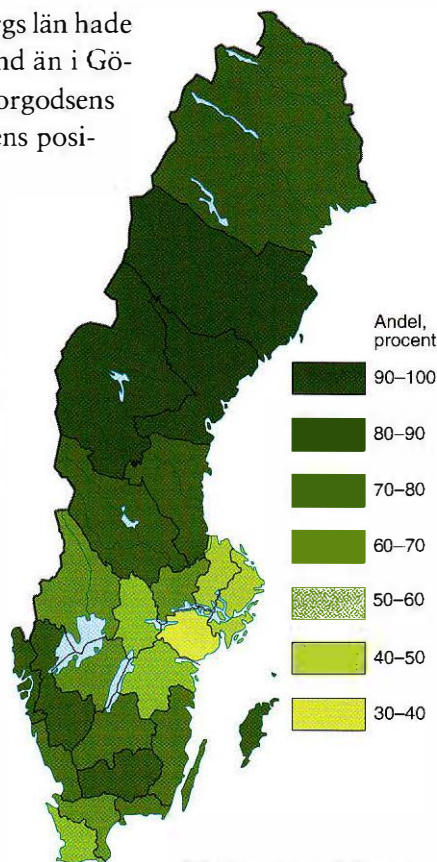
HEMMANSKLYVNING OCH SAMMANLÄGGNINGAR

Jonas Persson i Storgården i byn Byrsta i Närke löste 1828 vid 33 års ålder ut sina syskon efter föräldrarnas död och blev ensam ägare till 3/4 mantal i Storgården. Nio år senare köpte han den återstående hemmansdelen på 1/4 mantal och blev ägare till hela jordebokshemmanet. Jonas fortsatte att bruka hemmanet till 1851, då han som 56-årig änkemän ”pensionerade” sig genom att överlåta gården på de då vuxna barnen och sätta sig själv på undantag. Eftersom gården var stor delades den i fyra delar, en för var och en av sönerna som fick 1/4 mantal var. Dottern fick ut sitt arv i annan form än i jord. Denna stora gård hölls alltså samman i ett arvskifte och utökades genom köp, för att därefter splittras i nästa arvskifte.

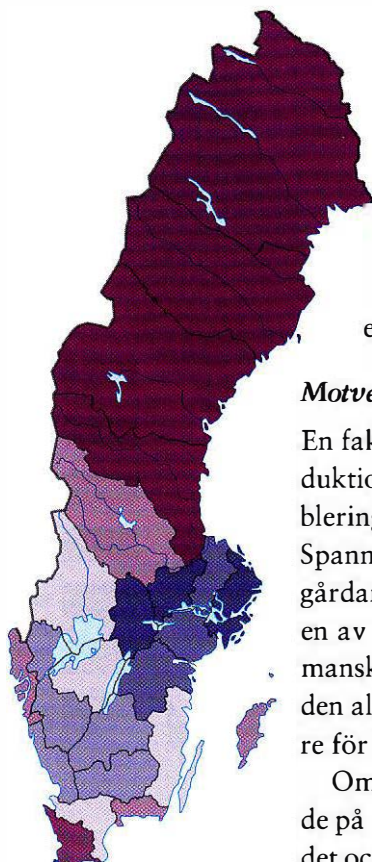
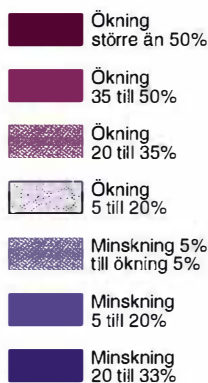
Regionala skillnader

Antalet bondgårdar ökade, sett till landet som helhet, mycket lite mellan 1750 och 1850. Bakom denna skenbara stagnation döljer sig olikartade utvecklingar i olika delar av landet. I östra och centrala Mellansverige – Stockholms, Uppsala, Södermanlands, Örebro och Västmanlands län – minskade antalet bönder med 10–30 procent. Huvuddelen av denna minskning hade skett efter år 1800. I ett sammanhängande område i centrala och västra Götaland var antalet bönder i stort sett oförändrat efter 100 år. I södra och sydöstra Sverige samt i delar av Västsverige, inklusive västra Svealand, ökade antalet bönder. Malmöhus län står här i särklass, med en ökning på 40 procent. Allra störst var ökningen i Norrlandslänen.

Bakom dessa förändringar ligger ett spel mellan flera delvis motverkande krafter. I delar av landet skedde en ökning av antalet brukningsgårdar genom delning av gårdarna (hemmansklyvning), framför allt vid arvskiften. I Norrland och delar av Bergslagen förekom dessutom en omfattande nyskattläggning av gårdar.

Böndernas andel av jorden länsvis år 1845.

Förändring
i antal bönder
1750–1850Förändring i antal
bönder länsvis 1750–
1850.

Nybyggen fick därvid hemmansstatus och blev åsatta mantalsvärde.

I de östsvenska slättbygderna blev det allt vanligare att vad som tidigare varit separata brukningsgårdar lades samman till större enheter, till följd av köp eller giftermålsallianser. Antalet brukningsgårdar minskade därmed. På frälsejord förekom det dessutom allt oftare att bondgårdar drogs in och jorden lades under sätesgårdens eget bruk (se vidare s. 214–215).

Motverkande och pådrivande faktorer

En faktor som i regioner med stark inriktning på spannmålsproduktion hämmade uppdelning av bondgårdarna var den höga etableringskostnaden för en ny gård med hus, redskap och dragare. Spannmålsproduktion för avsalu krävde en viss minimistorlek på gårdarna för att vara lönsam. Detta gjorde att förfaringssättet där en av arvingarna löste ut de andra kom att dominera över hemmansklyvningen. Med de stegrade utlösning priser som följde av den allmänna höjningen av prisnivån på skattejord blev det lättare för övriga arvingar att acceptera att bli utlösta.

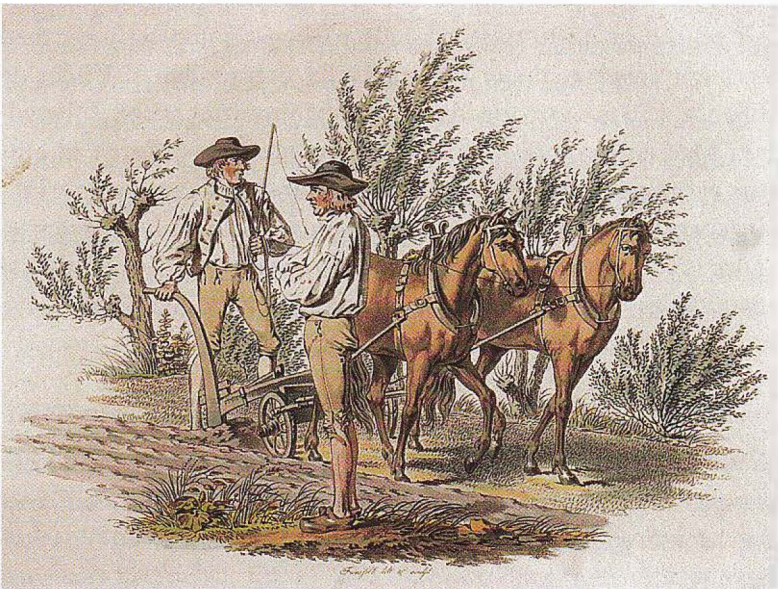
Om det alltså fanns ekonomiska faktorer som motverkade att de på spannmålsavsalu inriktade gårdarna blev alltför små, fanns det också förhållanden som motverkade att de genom ägokoncentration blev mycket stora. Som regel var stordriftsfördelarna i jordbruket begränsade med den tekniska nivå som rådde på 1700- och 1800-talen. Medelstora gårdar kunde ofta ge proportionellt sett lika god avkastning på insatt arbete och kapital som stora. Det fanns därför sällan starka driftsekonomiska skäl att hålla samman mycket stora brukningsenheter. Det var ganska vanligt att man vid arvskiften efter storbönder styckade gården i flera mindre. Flera generationer av storbönder i obruten succession tycks därför före 1800-talets mitt ha varit något ganska ovanligt.

Gradvis blev det under 1800-talet vanligare att besuttna bönders barn valde levnadsbanor utanför jordbruket. Även om inte särskilt mycket är forskat kring detta, förefaller det efter århundradets mitt ha hänt allt oftare att även stora gårdar bevarades odelade. Vid arvskiftet tog ett av barnen över gården, medan de övriga valde andra yrken.

Växande antal små bondejordbruk

Vid sidan av de stora och medelstora bondejordbruken uppkom under 1800-talet ett växande antal små bondejordbruk. Bönderna som bodde där fick stora delar av sina inkomster från lönearbete. De kunde vara verksamma som hantverkare vid sidan av sitt jordbruk, som säsongarbetare vid kanal- och järnvägsbyggen eller vid husbyggen i städerna – arbetstyper som ökade starkt efter 1800-talets mitt. Vissa småbönder kunde också spela rollen av jordbruksarbetare. Dessa småbönder fick alltså en ekonomisk ställning som påminde om torparnas.

En särskilt markerad skiktning inom bondeklassen ägde rum i Skåne, särskilt Malmöhus län. I samband med enskiftena i början av 1800-talet kom här en lagstiftning som tillät bönderna att stycka av och sälja mycket små brukningsenheter (fortfarande motverkade lagstiftningen annars att man sålde hemmansdelar vars storlek skulle göra ägaren obesutten). Till skillnad från de egentliga torpen kom dessa avsondringar att bli mantalssatta. De fick alltså mantalsvärde – ofta så litet som 1/64 eller mindre. Deras innehavare kom därmed att formellt räknas till bönderna. Detta förklarar den för svenska slättbygder ganska säregna utvecklingen i Malmöhus län: Bönderna ökar här starkt under 1800-talet, medan torpare, backstugusittare och övriga obesuttna ökar relativt svagt (se nedan, s. 227–228). I Skåne kom småbönderna i hög grad att spela den roll som torparna hade på andra håll.

Bonde med plöjande dräng, sydvästra Skåne. Litografi från bildverket *Ett år i Sverige*, 1827.

”Den barbenta karlen är husbonden, som med korslagda armar makligt och tanklöst skådar utåt fältet, under det att hans dräng är sysselsatt med att upplöja den släta, stenfria marken.”

LOKALPOLITIKEN

Under frihetstiden stärktes böndernas politiska ställning och de krävde att få ökat inflytande över valen av församlingspräster. Adelns makt över dessa val hade dittills varit stark. De nya prästvalsregler som antogs av riksdagen på 1730-talet innebar att skatte- och kronobönderna bildade en gemensam valkorporation med adelsmännen i socknen.

Avgörande för rösträtten blev jordägandet (eller, i kronoböndernas fall, hur mycket jord man brukade) uttryckt i mantal. Dessa regler innebar att adeln behöll sitt inflytande över prästtillsättningarna i frälsejordsdominerade socknar, medan böndernas ställning stärktes i skatte- och kronojordsdominerade socknar.

Liksom vid riksdagsval lämnades frälsebönder och torpare utanför. På lång sikt innebar detta att dessa grupper politiska rättigheter kringskars. Prästvalsreglerna kom nämligen att tillämpas också i fråga om rösträtt på sockenstämmorna.

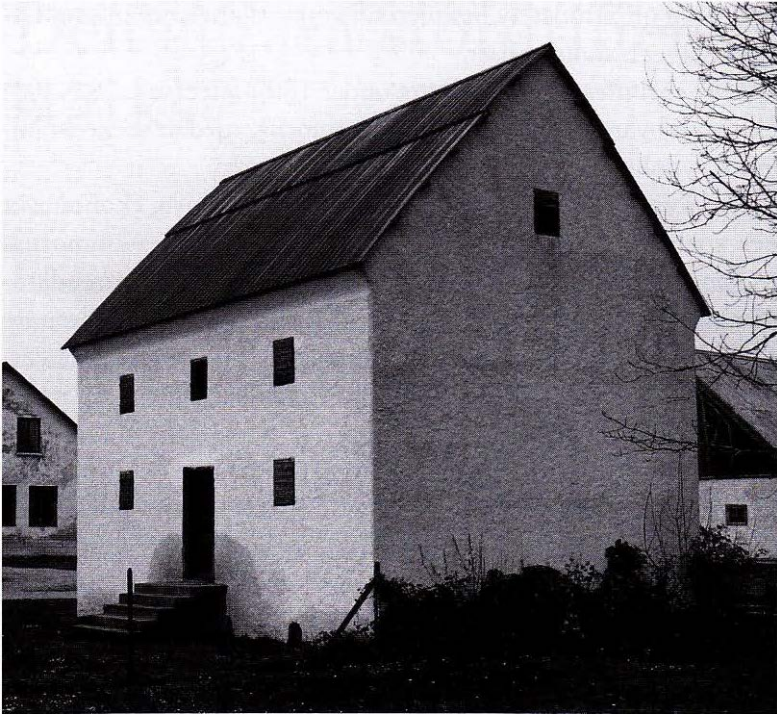
Att sockenstämman blev en angelägenhet för hemmansägare och kronobönder kontrasterade mot bystämmorna. På bystämman fattades en rad praktiska beslut som berörde alla som brukade jord i byn. På den hade därför även frälsebönderna rätt att delta.

By- och sockenstämmornas betydelse varierade regionalt. I Skåne med sina stora byar och en från dansk tid härstammande rätts-tradition hade bystämmorna större betydelse än sockenstämmorna. Särskilt viktiga blev däremot sockenstämmorna i områden med små byar, som Östsverige och skogsbygderna.

I början av 1700-talet sysslade sockenstämmorna mest med kyrkliga angelägenheter och med tukt och sedlighet. Under de följande 150 åren utvidgades sockenstämmornas göromål betydligt. Med en växande agrar underklass blev fattigvården en alltmer betungade uppgift. Brandstodskassor – ett slags tidiga försäkringsorganisationer mot konsekvenserna av eldsvåda – organiserades i ökad utsträckning av sockenmenigheterna. Kyrkkassorna utvecklades till lokala kreditinstitutioner, dit betrodda församlingsmedlemmar kunde vända sig för att få lån.

Sockenmagasinen

Ett exempel på samverkan mellan kronan och socknarna var sockenmagasinen. Socknarna byggde och förvaltrade magasinen, medan kronan genom landshövdingarna propagerade för att de verkligen skulle komma till stånd.

*Sockenmagasin i
Othems socken, norra
Gotland.*

Avsikten med sockenmagasinen var att förebygga hungersnöd och att jämna ut prisfluktuationer. I verkligheten kom magasinerna till stor del att fungera som låneinrättningar, varifrån spannmål lånades ut regelbundet mot ränta. Eftersom det var svårt att lagra säd under längre tid utan kvalitetsförsämring var utlåningen i själva verket nödvändig för att man skulle kunna upprätthålla beredskapen mot missväxt. Fanns det inget lånebehov var sockenstämmans bönder ändå förpliktigade att låna, fast mot halv ränta.

Magasinens stora betydelse låg i att de under dåliga skördeår gjorde det möjligt för fattiga bönder att låna spannmål till utsäde eller konsumtion till betydligt lägre ränta än hos städernas spannmålshandlare. Vid verkligt svår missväxt sattes sockenmagasinen däremot ur spel, eftersom lånen inte kunde återbetalas. Ränteinkomsterna från spannmålsmagasinen användes inte sällan till fattigvård och skolor.

1800-talets sockenstämmor

Kronan använde under 1800-talet i växande grad sockenstämmorna för att förankra och genomföra politiska beslut, och därmed fick stämmorna en ytterligare större arbetsbörda. Skolfrågor fick nu ökad betydelse. Efter 1820 blev det vanligt att delegera det

praktiska utförandet av besluten till verkställande organ som fattigvårds- och skolstyrelser.

Med enskiftet och laga skiftet under 1800-talet (se s. 283–304) försvann byarna och därmed bystämmorna, medan sockenstämmornas politiska betydelse stärktes ytterligare.

Ett växande problem under 1800-talet var att nya, ekonomiskt och socialt starka grupper var orepresenterade på stämmorna. Många välmående storjordbrukare på 1800-talet var arrendatorer. När de gamla landboförhållandena avlöstes av modernare arrendeförhållanden på frälsebongårdarna krävde även bönderna där politiska rättigheter, liksom en växande grupp av företagare utanför jordbruket.

På 1840-talet infördes regler som gav löntagare och rörelseidkare rösträtt efter en skala som var graderad efter inkomsten. Med den nya kommunallagstiftningen 1862 vidgades rösträtten ytterligare och omfattade också arrendatorer av jord. Fortfarande gynnades emellertid jordägare av rösträttsreglerna.

Viktigt i 1862 års regelverk var även den skillnad som gjordes mellan kyrkliga och världsliga frågor. De gamla sockenstämmornas ärenden delades därmed upp på borgerliga kommuner och kyrkliga församlingar. Det i Sverige mycket långtgående kommunala självstyret fick därmed former som i hög grad skulle komma att bestå fram till tiden efter andra världskriget.